

П.М. Сулейменов , Е.Б. Молдабек*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: yesker.moldabek@gmail.com

ЕЖЕЛГІ ТҮРІК РУХАНИЯТЫ МЕН ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Аталмыш мақалада ежелгі түрік дүние танымының тарихи-философиялық ойларына шолу жасалынып, оның қайнар көзі – табиғат пен адам өмірі байланыстарын ашуға тырысады. Үш мың жылдан астам тарихы бар түркі әлемі адамзат өркениетінде, оның дамуына өзіндік қайталанбас рухани дүниесі арқылы сүбелі үлес қосқан. Сол рухани дүниелер әдет-ғұрып, дәстүрі мен күнделікті тіршіліктерінде көрініс тапқан. Ғасырлар қойнауынан бүгінгі күнге дейін фольклор, этногенезі және тарихи тұлғалардың шығармалары арқылы жетіп отырған. Түркі дүниесінің менталитеті мен көзқарасын өз бойына сіңіріп, ислам мәдениеті мен грек, парсы, үнді және христиан оқымыстылығының ойларын саралаған Әбу Насыр әл-Фараби өз заманының бірнеше ғылым түрлерінің биігіне шықты. Оның ой түйіндеуі мен философиялық көзқарасынан Ұлы даланың өмір сүру салты мен адами көзқарастарын, Жаратушы мен жаралушының арақатынасын ислам әлемімен сабақтастығын көруге болады. Оқырмандарға ұсынылып отырылған мақаланың негізгі мақсаты – ежелгі түркілік заманының рухани дүниесі мен философиялық ой-тұжырымдарының Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерімен сабақтастығын көрсете білу, ғалымның рухани жан дүниесімен байланыстыра отырып оны тарихи-философиялық және этномәдени талдаулар тұрғысынан зерделеу, қазіргі түркілік қоғамдағы руханият әлемінің қалыптасуы мен дамуының тарихи, дүниетанымдық қайнар көздерін ашып көрсету.

Түйін сөздер: Түрік әлемі, дүниетаным, руханият, Қорқыт, Әл-Фараби.

P.M. Suleimenov, Y.B. Moldabek*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: yesker.moldabek@gmail.com

Ancient turk spirituality and al-Farabi continuity of public opinion

This article gives an overview of the historical and philosophical thought of the ancient Turkic worldview and attempts to reveal its source – the connection between nature and human life. The Turkic world with more than three thousand years of history has made a significant contribution to the development of human civilization, with its unique spiritual world. These spiritual worlds are reflected in customs, traditions and everyday life. From the depths of centuries to the present day, it has come through folklore, ethnogenesis and the works of historical figures. Abu Nasr al-Farabi, who absorbed the mentality and vision of the Turkic world, penetrating the Islamic culture and thoughts of Greek, Persian, Indian and Christian scientists, reached the top of several types of science of his time. In his reasoning and philosophical views, one can see the continuity of the way of life and human views of the Great Steppe, the relationship of the Creator and the created with the Islamic world. The main purpose of the article is to show the continuity of the spiritual world and philosophical ideas of the ancient Turkic times with the works of Abu Nasir Al – Farabi, to study it from the point of view of historical, philosophical and ethnocultural analysis, connecting with the spiritual world of the scientist, to reveal the historical and worldview sources of the formation and development of the world of spirituality in modern Turkic society.

Key words: the Turkic world, worldview, spirituality, Korkyt, Al-Farabi.

П.М. Сулейменов, Е.Б. Молдабек*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: yesker.moldabek@gmail.com

Древнетюркская духовность и преемственность общественного мнения аль-Фараби

В данной статье дается обзор историко-философской мысли древнетюркского мировоззрения и делается попытка раскрыть его источник – связи природы и жизни человека. Тюркский мир с более чем трехтысячелетней историей внес значительный вклад в развитие человеческой

цивилизации, своим уникальным духовным миром. Эти духовные миры отражены в обычаях, традициях и повседневной жизни. Из глубин веков и до наших дней оно дошло через фольклор, этногенез и произведения исторических личностей. Абу Наср аль-Фараби, впитавший в себя менталитет и видение тюркского мира, проникая исламскую культуру и мысли греческих, персидских, индийских и христианских ученых, вышел на вершины нескольких видов науки своего времени. В его рассуждениях и философских взглядах можно увидеть преемственность образа жизни и человеческих взглядов Великой степи, соотношения Творца и творенного с исламским миром. Основная цель представленной читателям статьи-показать преемственность духовного мира и философских выводов древнетюркского времени с трудами Абу Насра аль-Фараби, изучить его с точки зрения историко-философского и этнокультурного анализа, соотнести с духовным миром ученого, раскрыть исторические, мировоззренческие источники становления и развития мира духовности в современном тюркском обществе.

Ключевые слова: тюркский мир, мировоззрение, духовность, Коркыт, Аль-Фараби.

Кіріспе

Қандай да бір халықтың дүниетанымы мен рухани әлемін зерттеу ісі ілімнің дербес салаларын өзара байланыстыруды қажет етеді. Себебі, руханият мәселесі тарихи, фольклорлық, аксиологиялық, антропологиялық, этикалық, эстетикалық, діни, этномәдени ұстанымдарды тарихи-философиялық тұрғыдан саралауды қажет етеді. Бұл мәселе әртүрлі гуманитарлық ғылымдардың өзіндік сұраныстарына сәйкес тұрғылардан маңызды. Жалпы әлеуметтік және рухани мүдделер кез келген этнос үшін тарихи процестің пәрменді ағымынан туындайтын заңды дүниелер болып келеді. Сондықтан белгілі бір әлеуметтік, саяси және мәдени кеңістікте қалыптасқан және өрбіген ұлттық рухани қазынаның қордалануы кездейсоқ құбылыс емес деген жөн. Ол рухани ерекше дүние ретінде өзіндік тарихи болмыстың терең қатпарларында шындалып, тарихи процесс пен тарихи сана үшін қажетті құбылыс сипатында пайда болады. Сонымен қатар ол бірте-бірте қоғамдық құрылымдардың өзіндік пәрменді дамуына қажетті қозғаушы күшке айналады және сан қырлы саланы қамти түседі. Ал, енді осындай өзіндік терең мағынадағы детерминациялық заңдылыққа бағынбаған өтпелі құндылықтық негіздерге сүйенетін кездейсоқ сипаттағы әлеуметтік құбылыстар жалаң саясаттың жетегінде кетеді және олар нағыз халықтық мағынадағы рухани дүние деңгейіне көтеріле алмайды. Сондықтан шынайы руханилықты қалыптастыру мен оны дамыту кез келген этноәлеуметтік кеңістік үшін үнемі инвариантты, яғни тұрақты сипатта өте маңызды және көкейкесті мәселеге айналады.

Адамзаттың өркениеттік кеңістігінде өмір сүріп жатқан әлемдегі барлық халықтар,

әртүрлі қауымдастықтар өз рухани мәдениеті мен әлеуметтік болмысының үнемі өркендеп, дамып, кемелденіп, өскенін қалайды. Осы талпыныстардың, мүдделіліктің арқасында әр қилы өркениеттер қалыптасып, олар жүйелі, ұйымдасқан әлеуметтік құрылымдар түрінде тарихи үдерісте көрініс беріп отырды. Олардың сан алуан кейіпте, әр қилы сипатта танылуы заңды құбылыс. Дегенмен өзінің тарихи қалыптасқан рухани құндылықтары мен руханият әлемін қадірлемеген қауымдастық басқа халықтар алдында сыйлы болуға лайықты емес және олар өркениеттік тұрғыдан алғанда пәрменді даму жолына түсе алмайды. Осындай әлеуметтік кеңістіктер көбінесе барынша маргиналданған, рухани мәңгірттенген әлеуметтік-этникалық топтар болып қана өмір сүре алады. Өкінішке орай қазіргі замандағы объективті түрде көрініс беріп отырған жаһандану үрдістері осындай нигилистенген, тұтыну мүддесін ғана алға шығарған барынша бұқараланған мәдениеттің қалыптасуына ықпал жасауда, жаңа тарихи кезең адамдарды ақпараттық деңгейде бір-біріне жақындатқанмен, жаңа заманның пенделерін психологиялық окшаулануға, бір-бірінен қашықтатуға итермелейді. Бұл жаһанданудың парадоксы. Сондықтан еліміздегі барлық азаматтардың қазіргі таңдағы руханилық дүниесінің сапасы, оның даму бағыты мен болашағы жөніндегі мәселе гуманитарлық саланың мамандары мен жастарға тәлім беру ортасы үшін үнемі өзекті болып қала бермек.

Рухани құндылықтарымыздың бәсекеге қабілеттілігі немен өлшенеді, руханиятқа негіз болатын іргетастарды қайдан іздейміз деген сауал да туындайды. Әрбір мәдениет үнемі өзіне рухани іргетасы болатын құрылымдарды іздейді, соны орнықтыруға тырысады. Әлемдегі басқа ұлттар мен ұлыстар сияқты түркі

халқының көп ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, түркілік ерекшеліктерді танытатын философиялық ойлар мен тұжырымдар жеткілікті болғаны белгілі. Мәселе сол рухани інжу-маржанның қадірін біліп, қаймағын бұзбай қазіргі жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтап алуда және оны әрбір жаңадан келетін жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен жүйелі түрде бере білуде болып отыр. Осы жауапты істі абыроймен жүзеге асырған жағдайда ғана Алтайдан Анадолыға дейінгі жерді алып жатқан түркі елдерінің кеңістігі өзіндік ерекшелігі бар халық ретіндегі мәртебесі өседі, басқа халықтар алдындағы құрметімізді асқақтата түседі. Өйткені, өзінің тарихта қордалаған маңызды рухани құндылықтарын құрметтеген, аялаған, өрбіткен ел ғана және оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту бедерлерін, келбетін бере білген халық ғана адамзаттың өркениеттік майданында шынайы және лайықты бағалануларға ие болатыны сөзсіз.

Түрік халықтарының тарихи-философиялық және әлеуметтік ойын зерттеуші ғалымдар осындай ерекшеліктерді ескеріп, ұлттық әдебиетті ұлттық философияның өмір сүру пошым ретінде түсінгені, көркем әдебиет туындыларын салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып зерделегені, жеке тұлғалардың поэтикалық мұрасындағы тарихи-философиялық мазмұнды ашып көрсету үшін оны философиялық ойлау құралдары көмегімен қайта саралағаны дұрыс болар еді. Енді, міне қазіргі уақытта жаңа заманның тарихи кезеңі келді, рухани дүние де демократиялана бастады, яғни ойлау еркіндігінің ұстанымдары қоғамдық санада беки түсуде. Сол рухани күштердің, тарихи деректердің еркіндікке шығу кереметін, яғни басқаша айтқанда халық рухының шабытттық асқақтауын қазіргі заманда өз көзімізбен көріп, оның куәсі болып отырмыз. Бұл құбылыстар шын мәнінде қазіргі тарихи кезеңнің дәуірлік, шынайы тарихи сипаттамасы болып табылады, ол сонымен қатар жаңаша рухани этникалық жаңғыруымыздың, өркендеуіміздің бастамасы болары анық. Мақала авторлары түркілік руханиятының философиялық, этномәдени астарларын гуманитарлық білім тұрғысынан әл-Фараби бабамыздың ілімдерімен байланысын айқындауға ұмтылады (Қазақ руханияты, 2013: 8-35).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Оқырмандарға ұсынылып отырылған мақаланың негізгі **мақсаты** – ежелгі түркілік заманының рухани дүниесі мен философиялық ой-тұжырымдарының Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерімен сабақтастығын көрсете білу, ғалымның рухани жан дүниесімен байланыстыра отырып оны тарихи-философиялық және этномәдени талдаулар тұрғысынан зерделеу, қазіргі түркілік қоғамдағы руханият әлемінің қалыптасуы мен дамуының тарихи, дүниетанымдық қайнар көздерін ашып көрсету.

Мақаланың автор иелері төмендегідей **негізгі міндеттерді** қойды:

- түрік этносының ежелден бері қалыптасып, тарихи дамып келе жатқан рухани-философиялық ойының эволюциясын рух және руханилық проблемалары ауқымында рационалдық және герменевтикалық тұрғыдан сараптаудан өткізу;
- тарихи болмыста объективті түрде қалыптасқан мифологиялық, діни және философиялық дүниені түсінулердің рухани көздері мен идеялық бастауларын көрсетіп, олардың өзара ішкі байланыстарын тарихи танымдық және этномәдени құрылымдар сипатында анықтау;
- түркілердің рухани интеллектуалдық кеңістігінде кеңінен таралған және өрбіген өркениеттік үлгілердің, құндылықтық бағдарлар мен дүниетанымдық ұстанымдардың және мәдени сабақтастықтардың маңызы анықталып, олардың тарихи тамырластықтағы белгілеріне жан-жақты сипаттамалар беру;
- түркі әлемінде қалыптасқан халықтың тарихи және этникалық санасына, тарихи түсініктеріне тән көшпенділердің рухани әлемді айшықтауына, игеруіне аксиологиялық, этикалық, эстетикалық, дінтанулық және әлеуметтік тарихи-философиялық тұрғыдан жан-жақты талдаулар жасау;
- Түркілік дүниетанымның әл-Фарабидің тарихи-философиялық көзқарастарымен рухани байланысы тұрғысынан тұжырымдау;
- Қазақстандағы қоғамдық ой дамуының әртүрлі тарихи кезеңдеріндегі ділдік, дүниетанымдық ерекшеліктерін руханилық мәселесі тұрғысынан қазіргі кезеңнің рухани әлемімен байланыстыра отырып философиялық сараптау, сонымен қатар қазіргі жаһандану кезеңдеріндегі халық руханияты мәселесінің қайшылықты тұстарын анықтау болып табылады.

Фарабиге дейінгі түркілік кезеңдегі халық руханиятының құндылықтық-мағыналық негіздері

Адамзат тарихының тарихи субъектілерге байланысты руханиятының ең маңызды түпнегізі оның ақыл-ойының деңгейінен, парасатты ойлау тәжірибесінен байқалады. Ойлаудың ұғымдық, түсініктік жүйеленуі әлемдік философиялық дәстүрдің жарқын көрінісі ретінде танылады. Жалпы адами эволюцияның өлшемі ретінде даналық үлгілерін алуға толық болатыны анық.

Ұлан байтақ Азия даласында өмір сүрген, халықтардың географиялық орналасуын бірнеше рет ұлы көштерімен өзгерткен, өзін ұлы санайтын қытай сынды халықты бірнеше рет бағындырып адамзат өнерінің қайталанбас кереметі қытай қорғанының тұрғызылуына себеп болған байырғы түрік қауымдарының дүниетанымы еш күмәнсіз олардың дініне, тіліне, салт-дәстүріне әсер еткені рас. Әлемдік діндердің бастау тегіне Тәңірлік діннің өзекті қағидалары арқау болған. Тәңірлік дін уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Көне түркілер жерімен, Ұлы Жібек жолы арқылы қаншама діндер өтсе де, түркілердің негізгі сенімі Тәңірлік дін, аруаққа табыну болды. Вильгельм Рубрук түркі жұртын аралаған кезінде олар өздерінің Тәңірге табынатынын және оны таза рухани мән ретінде түсінетінін атап көрсеткен. Тек ислам діні ғана, уақыт өте келе көне түркі сенімдерімен іштей араласып, түркі жұртының рухани-мәдени ұстанымына айналды.

Бабаларымыздың ежелгі даласындағы түркі тілді мәдениеттің терең астарлы тарихына үңілетін болсақ, онда әлемдік мәдениетке өзіндік үлесін қосатын талай мәдени мұраның қорына тап боламыз. Оның өзара түсіністікті құптайтын рухани табиғаты бар екенін қазіргі заманның көзі қарақты гуманитарлы саланың мамандары байқап отыр. Тек осы рухани байлықты төкпей-шашпай, келесі ұрпаққа барлық қадірін түсірмей жеткізе білу қазіргі заманның зерделі қоғамының тарихи міндеті екенін атап өте аламыз. Бұл рухани мұра жалпы түрік әлемінің ортақ құндылығы, оларды біріктіре түсетін тарихи қайнар көздері екені де анық.

Көне түркілік жазба ескерткіштері баяғы заманның өзінде түркі мәдениетінің, руханиятының біршама биік деңгейге көтеріле алғанынан хабардар етеді.

Тарихтың даму логикасына сәйкес түркілік мәдениеттің эволюциясында небір өзгерістер болып отырғаны қазіргі кезеңде белгілі болып отыр. «Түркі жазуы – түрік хандығын құрған Естемес, Түмен, Күлтегін сияқты ел басшылары 552–744 жылдары кең қолданған жазу. «Ислам дінімен бірге араб жазуының қоғамдық өмірге кең қолданысқа енуімен түрік жазуы өз өміршеңдігін тоқтатып, ол кейін түріктердің өздері оқи алмайтын «өлі жазуға» айналды. Дегенмен көне түрік жазуларының нышандары қазақ халқының рулық таңбаларында сақталды», деп жазады түркілік дәуірді зерттеуші ғалымдар (Оразбайұлы М. 1991: 3). Яғни, көненің мәдени мұрасы түгелімен жойылып кетпей, ғасырлар сабақтастығын сақтай отырып, қазіргі заманның мәдениетіне де жетіп отыр. Әрине, ол таңбаларды, жазуларды қайтадан қолданысқа енгізуді алға мақсат етпейтіміз белгілі. Дегенмен, қазіргі замандағы зерттеу талпыныстарымыз тарих қойнауындағы бабаларымыздың рухани әлемін, ойлау жүйесін, әлем туралы түсініктерін, пайымдауларын тереңірек біле түсу үшін, өткенге қарай отырып болашаққа қадам жасау үшін керек деген тұжырымға келе аламыз. Мәдени мұраның қазіргі мәдениетке қажетті тұстары бір қарағанда байқала қоймаса да, тарихи процестің терең астарына үңілген адам барлық құбылыстардың өзара байланысын, адамаралық, адам мен әлеумет аралық, адам мен табиғаттың арасындағы диалогтың өзіндік қырларын айқын аңғарады.

XVIII ғасырда түркі әлеміне саяхат жасаған Еуропа зерттеушілері (Д.Мессершмидт және И. Страленберг) Енисей және Орхон өзендері бойынан көне жазуларды табады. Содан бірте-бірте ғылымда «Орхон-Енисей жазбалары» деген ұғым қалыптаса бастайды. Ол жазбаларың әліппесі 38 белгіден қалыптасқан екен. Сонымен қатар, В. Радлов, В. Томсен, С.Е. Малов сынды зерттеушілер осы белгілердің ғылымға, кейінгі ұрпаққа түсінікті болуына біршама тер төкті. Сөйтіп, көне түркілердің мәдени мұрасының ерекше келбеті замандастарымыз үшін ашыла түскені байқалды. 1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М. Ядринцев Орхон өзенінің жанынан екі үлкен ескерткіштің: біріншісі Білге қағанға және екіншісі Күлтегінге орнатылғандығын әлемге кеңінен жария етті. Осы процестерге байланысты көнеден қалған рухани мұраның құнды тұстары қазіргі заманда ғана өзінің қайта түлеу дәуірін басынан өткеруде, жаңа зерттеулер легі басталуда. Бұл жерде замандастарымызға бірден

көрініс беретін нәрсе мәдениеттердің бастауы Жер бетіндегі бір ғана нүктеден ғана емес әр қилы орталықтардан өрбігенін байқатады. Солардың қатарына түркілік әлемнің кіндігі болып табылатын Алтай тауының бөктерлерін атауға болады.

Түркілік мәдениеттің түркі тілдес көптеген халықтарға ортақ рухани негіз бола алатындығы талас тудырмауы тиіс. Сондықтан, дәстүрлі қоғамдағы әртүрлі рухани қайнар көз болған дүниелерді жарыққа шығарғанда, мәдени мұра ретінде қолданысқа енгізгенде біріге игіліктендіретін рухани құндылық ретінде қараушылық басымдық танытса халықтар арасындағы үйлесімдік те арта түскен болар еді. Әрбір халықтың өзінің этникалық генезисіне көңіл бөліп, оны талқылаудан өткізуге тырысуы ғылыми зерттеулер тұрғысынан алғанда заңды құбылыс.

Бүгінде түркі дүниетанымы – бұл әлемдік философиялық ақыл-ойдың жарқын феномені. Шығыс философиясының ажырамас бөлігіне ене отырып, түркі философиясы әлемдік рухани мәдениеттің тарихындағы дамудың жалпы және жекелеген көрінісі болып табылады. «Түркі философиясының бірегейлігі дәстүр мен ашықтықтың жаңашылдығымен, әлемді көшпелі және отырықшылық тәжірибе арқылы игерумен, сакралдық, профандық және архитектуралықпен, органикалық үйлесіммен түсіндіріледі, ол төзімділікпен, бостандық сүйгіштікпен, сөзге тұрақтылықпен және болашаққа сеніммен сипатталады» деп дұрыс атап өтеді Т.Х. Ғабитов (Ғабитов Т.Х. 2006: 131-140).

Түркі мәдениетінің кеңістігі туралы сөз болғанда, онда оның аясында қазіргі кезде Орталық және Алдыңғы Азияның ауқымды аумағын мекен ететін отыздан астам этностың өкілдерін қамтитын түркітілдес халықтардың мәдениеті түсіндіріледі. Ежелгі уақыттарда түркі халықтары Қара және Каспий теңізінен Байкал көлі мен Хинган тауларына дейін, Қара теңіз жағалауы мен Қазақстанның географиясына жатқызылатын далаларға, Орта Азияның құмды шөлдеріне және Әмудария мен Сырдария өзенаралығы жазирасына, Алтай мен Оңтүстік Сібірге, Тянь-Шань мен Памирдің таулы алаптарына дейін созылып жатқан кең байтақ кеңістікте қоныс тепті. Бай табиғат жағдайларының алуантүрлілігі ежелгі түркілердің бай мәдениетінің қалыптасуына ықпал етті.

Өзінің негіздемелері мен бастауларында **түркі философиясы негізінен табиғат философиясы мен өмір философиясы.** «Бұл

– шығыс дүниетанымының көптүстілігіндегі ерекше, қайталанбас түстер жиынтығы. Түркі фәлсафасын қарастыра отырып, біз оның тікелей бастаулары мен құрамдас бөліктері ретіндегі қытай философиясы туралы, буддизм философиясы туралы, зороастрашылдық философия туралы есте сақтауымыз керек» деп орынды жазады Н.Г. Аюпов пен Ә.Н. Нысанбаев (Аюпов Н.Г., Нысанбаев А.Н., 2006: 5-130).

Түркілік философиялық ойлаудың айырықша ерекшелігінің бірі ретінде оның алғашқы кезде шындық өмірге деген практикалық қарымқатынастың үлгілерін беретін дұрыс өмір сүрудің өнері, даналық жинақ ретінде пайда болғандығын айтуға болады. Бұлай бағалаудың дұрыстығын ежелгі замандардан бері сақталып қалған материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштері толық дәлелдеп береді.

Шын мәнінде, **түркілік этикалық ойлаудың бастау көзі аты аңызға айналған атақты ойшыл және жырау Қорқыт Ата болып табылады.** Сырдариялық өзен алабын мекен еткен оғыз-қыпшақ тайпаларының тарихындағы оның алатын орны айрықша. VIII ғасыр – халық абызының өмір сүрген кезеңі – ежелгі тәңірге табынушылық, шамандық мен зороастрашылдық наным-сенімдерден исламға өту кезеңі болған еді. Қорқытта ежелгі сенімдерді жалғастырушылық пен исламға бейілділік мейлінше көрініс тапты, яғни, бір жағынан ол Аллаға сенім білдіріп, Мұхаммед пайғамбарды мойындаса, ал екінші жағынан онда ежелгі наным-сенімдерді жалғастырушылық басым болып көрінді.

Түркілер барлық жақсылықтарды, қол жетпестікті, руханилық пен өнегелі тазалықты әйгілі ақылғөй және ойшылдың есімімен байланыстырады.

Негізгі нысаны адам болып есептелетін Қорқыттың этикалық ілімі, ойшылдың жарық пен қараңғылық күреске түсетін өлім мен өлместік, жамандақ пен жақсылық, тұрмыстық дуалаушылық туралы философиялық ой толғаулары қазақ этносының рухани құрылымының арқауына енді де қазақ философиясының негіз болатын тақырыбына айналды.

Қорқыт бойынша, «...қонақ түспейтін үйлердің құлап қалғаны дұрыс. Жылқы жемес ащы шөп шықпаса игі; адам ішпес ащы су ақпаса игі; әке атын шығармас дөрекі ұлдың әке арқасынан шықпағаны, шеше жатырынан шықпағаны, дүние есігін ашпағаны игі. Әке атын шығаратын, қуанышқа сүйіндіре дүниеге

келген ұл жақсы тұрады. Өтірік сөздердің одан да бұл өмірде пайда болмағаны абзал; шыншыл адамдарға үш мәрте отыз онжылдық ғұмыр берсе игі» (Книга моего деда Коркута, 1999: 355-456). Ойшыл жақсылық, әдемілік, пен шынайылықтың бірлігінсіз мүмкін болмайтын адамзат тіршілігінің қорқыттық түсініктегі мәні мен мақсаты мейлінше дәлме-дәл берілген.

Қорқыт зерделеген өмір философиясы келер ұрпақты үнемі оптимизмге, болашақты өз қолыңмен шырдауға шақырады, әрбір жаннның ғұмырының бекер емес екендігінен хабардар етеді. Осы сенімнің күдіреті талайларды небір қиын асулардан, зобалаң кезеңдерден сүрінбей өтуге, тағдырдың сынақтарын жасампаздықпен жеңуге итермеледі. Сонымен қатар, түркілік дүниенің өмір мен өнердің арасындағы руханилықты, рухани қатынастарды, шынайы диалогты құрметтегенін білдіреді. Оның мұраларында өз халқына, отбасына, әйелге деген сүйіспеншілікке, жеке бастың бақыт пен әділдікке құқығын тануға негізделген өте бай дала мәдениетінің дәстүрлері жүзеге асқан еді.

Сырдың бойын мекен еткен Қорқыт сияқты дананың түркілік тілі музыка әуенімен, дәлірек айтқанда қобыз үнімен ғасырлардан өтіп, сабақтастық заңына бағына отырып бізге жетті. Жалпы рухани шығармашылықтың өзінше бір керемет көрінісі өнер болатын болса, оның тілін ұғыну және оны мағыналық құндылығы бар мәтін ретінде қабылдай білу біршама биік рухани деңгейі бар халықтың ғана қолынан келеді. Сондықтан IX–XI ғасырлардағы музыкалық мәдениет ортағасырлық түркілік әлемде өзінің іргетасын барынша нығайта бастағанын байқаймыз. Музыканың мағынасы тек ғана әлемдік ырғақты сезіну ғана емес, ол сонымен қатар адамның бойындағы қасиетті рухты оятып, әрбір пенденің жан дүниесін тебіртетін құрал деңгейіне дейін көтеріле бастағанында деп тұжырымдауға болады. Қобыздың үнімен, музыканың әуенімен философиялық ойды жеткізу қиынның қиыны екені анық. Дегенмен соны ұйып тыңдай білген, дарынды қобызшының тылсым дүниеден жеткізе білген жүрек сырын қабылдай білген түркі тайпаларының тыңдарманының мәдени, дүниетанымдық деңгейінің біршама биік болғанын да ескеруге тиістіміз. Сондықтан, руханият әлемінің қалыптасуы мен дамуы бір жақты тек жасампаздықпен айналысушы тұлғаның әрекетімен ғана байланысты емес, ол оның өзін қоршаған әлеуметтік ортамен диалогқа, сұхбатқа түсуі арқылы кемелденетінін

байқауға болады. Бұл философияның әмбебап заңдарының ішкі қисынына сәйкес келетін құбылыстар десе де болады.

Қорқыт – елдің бірлігін нығайтуға үлес қосқан қоғамдық қайраткер және ғұлама ойшыл, әлемдік ақыл-ой мәдениетінде өз орны бар философ-гуманист. Рухани әлемді зерттеушілер өлімнен қашқан Қорқыт философиясын Шығыстық шумер эпосы «Гильгамеш туралы жырдағы» Гильгамеш әрекетімен салыстырады. Ал енді мәңгілік өмір жолында күресу, күй арқылы ажалды жеңу философиясы әлемдік философиядағы ерекше ой. Жалпы өмір мен ажал, жан мен тән, пәнилік пен бақилық түсініктері – түркі дүниетанымындағы ең түбірлі және маңызды ұғымдар. Мәңгілік өмір туралы армандамайтын халық болмайды. Міне, осы идея өміршеңдігімен танылады.

Қорқыт Ата – түркілік мәдени кеңістіктің ауқымында өнер алды қара қобызды түркі жұртының аруақты аспабына айналдырған ұлы күйші, бүгінгі тілмен басқашалау айтқанда, түркінің саз өнерінің негізін қалаушы. «Күй атасы – Қорқыт» деген ұғым арқылы қазақ халқы өзінің дүниетанымынан, дүниені көркем бейнелер арқылы игеруге бейімдеу екенінен хабардар етеді.

Қорқыт Ата – бүкіл түркі жұртына ортақ болып келетін имандылық пен сыйластық, әдептілік пен ізеттілік өлшемдерін кейінгі ұрпағына өсиет етіп кеткен данагөй тұлға. Қорқыт жырларындағы отансүйгіштік, ізгілік пен әдептілікке шақыру, сабырлылық пен төзімділікті дәріптеуі – тарихи санамызда орын алған асыл қасиеттер. Осы рухани болмысымыз бен дүниетанымымызды келер ұрпақтарымызға жеткізу үшін, адамзат өркениетінің тарихында лайықты орын алу үшін біз Қорқыт Ата мұрасын зерделей түсуіміз керек. Жалпыадамзаттық даналық ақыл-ой қазынасының шынайы тарихын жасауды мақсат еткен әлем зиялылары да мойындаған тұлғаның, немесе кейбір түсініктердегідей аңыздық образдың рухани мұрасын жүйелі пайымдау арқылы, жан-жақты зерделеу арқылы нағыз ұлттық идеяның негізін анықтауымызға жол ашылары анық.

Қорқыттың өмірдің құндылығын өнерден іздеуі өзіндік азаматтық идеялық ұстаным ретінде келесі ғасырларда әл-Фарабидің оны ғылым мен білімнен іздеуімен, дінмен астастыруымен жалғасады. Бұл түркі мәдениетінің, менталитетінің жаңа ерекше қырын танытады, яғни ол дәстүрлер сабақтастығында

өзіндік өрнегін тапқан шығыстық өркениеттің бір көрінісі болатын «Шығыстық ұстаздың терең ойлы» еңбектері – өмір сүрген кезеңде шығармашылық арқылы үлкен жетістіктерге жетуге болатындығын дәлелдегендей. Бұл дерек Қорқыттың түркілік даладағы Өмір идеясының шын мәніндегі жасампаздығының белгісі.

Қорқыт туралы аңыз бен Қорқыт кітабының жалпы ділдік нұсқасына жақын келетін жырға «**Оғызнаманы**» жатқызамыз (Нұрмұратов С.Е., 2005: 124-129). Бұл жырдың құндылығы Қорқыт Ата кітабы сияқты түркілік руханияттың өзіндік бастауын айқындау қызметін атқаруында болып отыр.

Сондықтан «Оғыз қаған» туралы аңыздың барлық түркі халықтары үшін ортақ мәдени мұра екеніне шек келтірмейміз. Оғыздарға қарсылық білдірген халықтардың ішінде дін жағынан алғанда әртүрлі сенімде болған халықтардың болуы заңды құбылысқа жатады. Өйткені, бұл жырда Тұран жерінде ислам діні әлі де өз күшіне ене қоймаған кезеңдегі тарихи дәуірдің оқиғалары баяндалады. Тәңірілік діннің ықпалында болған халықтар басқа сенімді де құрметтегені байқалады. Осындай өркениет аралық диалогтың ежелден қалыптасқанын аңғарамыз. Осы дәстүр ұрпақтарды бір-бірімен байланыстырды, мәдениеттерді тарихи біртұтас ете түскен сияқты.

Оғыздар өмір сүрген тарихи кезең үшін қандай әлеуметтік, саяси және рухани мәнділіктер қоғам үшін негізгі маңыздылыққа ие болған деген сұрақ туындайды. Әрине, жаугершілік заманы, кеңістік пен уақыттың қатаң бәсекелестікке бағынған кезеңінде негізгі мәселе **тіршілік үшін күрес** болғаны анық. Ол мәселені Оғыз батырдың Қат халқымен шайқасынан да, одан кейінгі елді басқарған кездегі көптеген басқа жұрттармен шайқасынан байқаймыз. Яғни, жырдың жалпы мазмұнына үңілетін болсақ, бұл тіршілікте өмір үшін үнемі күресте болу керек. Бірақ сол күрестің мақсаты жеке бастың ғана амандығын, қадір-қасиетін күйттеу емес, ең бастысы елдің қамын ойлау, оның әрбір өкілі үшін жанкештілікпен тер төгу, тіптен қан төгу деген тарихи тұжырым астарланып жеткізіледі. Міне, осындай әрекетке баруға кім дайын болуы керек? Әрине, Оғыз қаған сияқты ерліктің үлгісін көрсетер тұлға. Ал, енді өзінің жеке басының мүддесін үлкен қауымдастық мүддесіне бағындыруға дайындық, халық үшін қандай қиындыққа әрқашанда дайын болу ниеті рухани жағынан алғанда біршама

жетілген әлеуметтік субъектінің әрекеті болып табылады. Оғыз қағанның түркілер тарихында қомақты орын алу себебі де осындай шығыста басымдық танытқан дүниетанымдық бағдардың озық үлгілеріне сәйкес келетін тарихи кейіпкер болуында деген ойдамыз. Сондықтан, Оғыз қаған жыры – түркілердің оғыз тайпаларының ауқымынан асып, көптеген көрші елдердің тарихи болмысында, руханиятында ерекше мәдени құндылық ретінде өз орнын табады. Бұл мәдени ықпалдасудың көрінісі. Жалпы халықтардың нағыз шынайы бағалауы әрқашан да этникалық шеңберде шектеліп қалуды қаламайды. Егер әртүрлі мәдениетте орын алған тыңдауға, қадірлеуге тұратын бейнелер, сол мәдениеттен тысқары жерлерде де белгілі бір құрметке ие болатыны белгілі. Мәселен, мұсылман елдерінде Ғайса пайғамбар, Сүлеймен пайғамбар туралы аңыздар орта ғасырларда кең тарағаны белгілі. Сол сияқты Оғыз қағанның түркі елдері ғана емес, басқа да көрші елдердің рухани өміріне ерекше тарихи тұлға ретінде ендеп кетуіне кедергі болмағанына сенімдіміз.

Жырда ерлік пен отансүйгіштік, намыс жөнінде түркілік батыр жырларына арқау болған кесек ойлармен қатар Оғыз қағанның өз жарын қалай сүйгенін, ұлдары мен қыздарын қалай мөпелегенін нағыз тәлімдік өнегесі бар дәстүрлі қоғамдағы педагогикалық сипаттағы әрекеттері деп бағалауға болады. Бұл қатынастар мен түсініктер түркілік заманнан келе жатқан өмір философиясының шынайы өзегі болып табылары анық.

Түркілік дүниетанымдағы әл-Фарабидің ізгі ойлары

Заман өзгеріп, заң түрленгенмен қоғамда адами әлемнің түпқазығын құрап тұратын іргелі дүниелер болады. Солардың қатарына руханият мәселесін жатқызуға болады. Руханияттың маңыздылығы бұрын да, қазір де арта түспесе кемімейді. Себебі, ол адам болмысының мәндік негізі болып табылады. Оған назар аудармаған ойшыл жоқ. Сондықтан кез келген рухани әлемде қалыптасқан және дамыған идеялар мен құндылықтарға, әртүрлі маңыздылықтар мен мағыналы дүниелерге терең назар аударып, олардың өз заманына ғана емес, сонымен қатар болашақ ұрпақ пен өркениет үшін де өзектілігі зор екенін атап көрсетіп отыратын көрнекті тұлғалар болады. Солардың қатарына шығыс әлемінің ұлы данагөй ойшылы, көрнекті

философы Әбу Насыр Мухаммед ибн Үзлағ әл-Фарабиді жатқызамыз. Ол ғылым мен білімдегі, адам мен әлемдегі ең терең байланыстарды, қасиеттерді, сипаттарды құндылық ретінде өрнектей білген. Сондықтан әл-Фарабиді энциклопедист-ғалым деп танымыз. Әл-Фарабидің барлық еңбегін – перипатетизм мен жаңа платоншылдықты синтездеген шығармалар жиынтығы ғана деген тұжырымдармен шектеп тастауға болмайды. Себебі, ұлы ғұламаның өзіндік философиялық рефлексиясы орта ғасырлық ерекше ділдің, қоғамдық болмыстың, тарихи сананың сипаттарын кеңінен қамтыған. Сонымен қоса болашақ қоғамдағы кеңістіктерде әлеуметтік проблемалардың туындауы жөніндегі пікірлерін білдіреді. «Мемлекет қайраткерінің афоризмдерінде» деген трактаттарында әл-Фараби өз заманында сирек кездесетін ойлар айтады, тіршілік пен ой-пікірдің тарихи негіздерін қайта құру тұрғысынан алғанда аса маңызды қағидалар ұсынады. Мұнда адами белсенді қызметтер қалыптастырған және дамытқан қоғамның тегі туралы, мемлекеттік құрылыс жайлы, қоғамдық тіршіліктің түрлі формалары, адамның этикалық және басқа мінез-құлық ережелері туралы баяндалады (Әл-Фараби философиялық көзқарастары, 1973: 446).

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» (арабша Китаб 'ара' 'ахл ал-мадйна ал-фадила) Фарабидің негізгі еңбектерінің бірі, ол 948 жылы Мысырда жазылып аяқталды. 942 жылғы мәтіннің бірінші үлгісі «Китаб ас-сийаса ал-маданийя» жеке шығарма ретінде танымал болды. Трактатта ол Платонның ойлары әсерінен қоғамның дұрыс құрылымы, дұрыс заңдар және тұрғындардың дұрыс көзқарастарымен байланыстыра отырып, қайырымдыны саяси аспектіде зерттейді. Мұндай мінсіз қоғам «қайырымды қала» (мадина фадила) болып табылады (Suleimenov, 2019: 167).

Әл-Фараби сияқты көрнекті ойшылдың тарих сахнасында пайда болуын түсіндіру үшін дүниежүзілік тарих пен философия тарихының ішкі байланысы мен сабақтастығына, өзара әрекеттесуіне, ықпалдасуына сараптаулар жасауымыз керек. Бұл әдіснамалық тұрғыдан қоғамдық ғылымдарда қолданылып жүрген ғылыми тәсіл. Яғни, әл-Фарабидің көзқарасы ұстаздарының (тікелей және түпкі мағынадағы) ілімдерімен астасып жатады. Платонды, Аристотельді, Плотинді және т. б. көптеген философтарды жан-жақты қарастыра отырып, ұлы ойшылдың философиялық жүйесіне кілт таба

аламыз, оның рухани мұрасын қазіргі заманда тиімді қолдана алатынымыз анық (Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастары туралы, 1975: 420). Әл-Фарабидің еңбектерін зерттеуші ғалымдар осы принциптерге сүйене отырып біршама табыстарға жетті. Бірлескен іс-әрекеттердің арқасында ұжымдық және жеке монографиялар шығарылып, ізденушілер тарапынан диссертациялар қорғалында (Қабылова А.С. 1999: 24).

Әл-Фараби өзінің шығармаларында жердегі адамдардың бәрі қосылып болашақта ұлы қоғамды құрайтынын айтады. Бір қарағанда ол утопия сияқты көрінетін идея. Дегенмен, бұл мақсаттың өзіндік сипаттамасы бар. Сонымен қатар, қоғамдық жүйені жіктей отырып олардың орташа қоғам, кіші қоғамға бөлінетіндігіне, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар екеніне тоқталады. Әсіресе, ғұлама құндылықтар әлемін (шынайы, немесе жалған) негізінен қалалардан іздейді. Мәселен, ғұламаның «қайырымдылық» идеясын өзектендірген мынандай тұжырымдары кездеседі: «Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала қайырымды қала болып табылады, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам қайырымды қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болмақ». Шынымен де қайырымдылықты ұмытқан жанның өзегін тек өзіміздік пен ашкөздік қана толтыратыны белгілі. Ал өзіміздік болса адамды, кейде үлкен қауымдастықтарды пендешіліктің құрсауына түсіретін мықты қақпан, шырмауық екеніне дау жоқ.

Адам өмірін тіршілікте жай ғана, әдеттегі сипатта ғана сүрмей, үнемі ол процесте қайырымдылық жасауға, ізгілікке, жақсылыққа қарай ұмтылуға қажеттігін ескертеді. Ұлы ойшыл, сонымен қатар, қоғамдағы ең негізгі рухани құндылықтарға адамаралық «өзара көмектесуді» жатқызады. Сөйтіп, әлеуметтік қатынастарға руханилық құбылысы мен имандылық араласқанда, жан-жағына шапағатын төгіп пәрменді рухани дамуға нәр бергенде ғана шынайы құндылықтар жүйесі қалыптасатынына меңзейді. Ал, енді осындай қоғамды, қаланы басқарушы адамның көпшілік алдында жауапкершілігі көп екендігін ескеріп, оған көптеген шарттар мен талаптар қояды. Сөйтіп, қайырымды қаланы

қайырымды адамның басқарғанын қалайды. Бұл қазіргі заманда өрбіген мәдениетаралық сұхбат пен демократиялық принциптерді адамгершілік принциптермен көмкеруге, олардың құрылымына моральдік негіздерді енгізудің маңыздылығына шақыратын қадам болып табылады. Осындай мағынадағы ойлар мен түсініктер шын мәнінде қазіргі замандағы кез келген әлеуметтік орта үшін де артық болмайды.

Әл-Фараби өзінің еңбегінде «Қайырымды қала надан қалаға, өнегесіз қалаға, алыс-беріс қала мен адасқан қалаға қарама-қарсы» (Әл-Фараби, 1973: 389) деген пікірді білдіреді. Сонымен қатар, қоғамда көрініс беруі мүмкін ділгер қала, даңғой қала, күштар қала, маңсапшыл қала, құбылмалы қала, пасықтық пен бақытсыздық қаласы деген қалаларды жіктейді. Міне, осындай ақиқатқа баратын тура жолдан адасқан қалалар жөнінде өз сипаттамасын беріп, олардың алдында негізінен бақытсыздық күтіп тұрғанын ескертеді. Бұл сараптаулардың қазіргі кезең үшін де маңызы зор. Қайырымдылықтың орнын қатаң бәсекелестікке негізделген өзімшілдік билеген кезеңде дамыған елдер үшін де өзара ынтымақтастық мәселесі шешімін таппай отырған нәрсе. Қазіргі заманның өзінде Батыс пен Шығыста тек қана мемлекеттің күштеу құрылымдары арқылы тәртіп пен қатынастар реттеліп, басқарылып отырған әлеуметтік кеңістіктер көптеп саналады. Бұл рухани құндылықтардың күнсыздануы, «өркениетті» деп өздерін бағалаған әлемнің көлеңкелі тұстары болып келеді. Ал қайырымды қаланы тек қана құқықтық реттеуші органдар мен мекемелер арқылы ғана қалыптастыра салуға болмайтындығы бесенеден белгілі. Қалалардағы адами өзіндік қатынастардағы өзара толерантты, өзара түсіністіктегі байланыстарды қалыптастыруға жол ашудың мүмкіндіктері қандай деген сауал да пайда болады. Осы тұрғыдан алғанда ойшылдың рухани мұрасында адамды кемелдендіретін руханилыққа үлкен маңыз берілетіндігі нағыз философиялық даналық деуге болады.

Ондай сапалы өзгерістер алдымен азаматтардың дүниетанымында, зердесінде жүзеге асуы тиіс. Осыған орай ұлы ойшыл қоғамдық болмыс үшін тәрбиенің, ақыл-парасаттың маңыздылығын үнемі алға тартады. Тәрбиенің шынайы өзегі жеке адамның рухани әлемге назарын толығымен аудару бастаған шағынан басталады. Оған дейінгі кезеңде әрбір пенде Күш патшалығының заңдылығымен өмір сүруге бейімделеді. Бұл заңдылықтың басымдық таны-

татын принципі табиғи бәсекелестікте жеңілмеу, тіпті, реті келсе басқалардан үстем болуға тырысу. Сан ғасырлық тарихта осы құндылықтық бағдар жұртшылық үшін маңызды болып келді. Сондықтан ол өз кезегінде қайырымдылықты, ізгілікті қоғамдық дамуда жетекші бағыт ретінде мойындамайды. Өкінішке орай, осы кейіптегі қайшылықты әрекеттер рухани дүниені де барынша үйлесімділіктен тайдырып, қоғамдағы дағдарысты жағдайларды туындатады. Материалдық, саяси әлемнің дағдарысы алдымен руханият әлеміндегі дағдарыстардан бастау алады. Қазіргі заманның қаржылық дағдарысының астарында руханияттық жалпы дағдарыс жатқаны белгілі. Ал енді ойшылдың рухани мұрасына біз терең үңілсек, онда осы ойларды жете ұғынамыз.

Жалпы қоғамдағы рухани құндылықтар мен ерекше идеялардың ішінен әл-Фарабидың атап көрсететін ерекше ұғымы – «қайырымдылық» феномені болып табылады. «Қайырымдылық екі түрлі болады, – дейді ғұлама: этикалық және интеллектуалдық. Интеллектуалдық – (жанның) ақыл-парасаттық жағына жататын қайырымдылық, мәселен, даналық, парасат ақыл-ойдың тапқырлығы мен өткірлігі, ұғымталдық. Этикалық қайырымдылық – (жанның) ұмтылу жағына жататын қайырымдылық, мәселен, ұстамдылық, батылдық, жомарттық, әділдік. Жаман қылықтар да осылайша бөлінеді» (Әл-Фараби, 1973:195-196). Бұл жерде қоғамда анықталған этикалық қайырымдылықтардың нағыз рухани құндылықтар екенін атап өтуге болады. Сонымен қатар, осы қасиеттердің тұрақтануы үшін көп рет қайталануы және соған үйренуі қажет екендігі айтылады. Бұл адамның тұлға болып қалыптасуындағы Алланы бірінші тұлға ретінде қабылдай отырып, өмірдің өзгерістерін түсіндіруде үнемі қайта жаңғыру – «эманация» идеясын басшылыққа алады. Бұл дүниенің өзгермелі қасиетін мойындау және сонымен қатар тұрақты негізі бар екендігін де ескеру қажет болып табылады. Ғаламды барынша ұқыпты сараптаудан, жіктеуден өткізген ойшыл адамның өмірінің мәнін бақытқа жетумен байланыстырады. Бірақ, бақытқа жетуді ол кәдімгі өзімшілдіктен ажырата біледі. Сондықтан әл-Фарабидің негізгі әлеуметтік тұғырнамасы гуманизм, адамсүйгіштік принципіне сүйенген деген ғылымдағы пікірлердің жалпы бағытымен келісуге болады (Сатыбекова С.Х. 1975:138).

Бақыт ұғымы, бақыт идеясы әл-Фараби философиясының өзегін құрап тұр. Бұл фено-

меннің адам үшін құндылығы аса зор екендігі үнемі ескертіледі. Бақыт мәселесін жан-жақты қарастырған ойшыл мынандай тұжырымдарды келтіреді: «Бақыт бұл өзі үшін ғана ізделетін қайыр, жақсылық. Бақытқа жетуге көмектесетін ерікті әрекет – бұл әдемі әрекет. Оларды тудыратын адамгершілік пен әдеттер – бұл қайырымды нәрселер» (Әл-Фараби, 1973: 239). Сөйтіп, гуманизм мәселесі негізінен адам болмысының түптамасын құрайтын – қайырымдылық, әділеттілік, бақытқа ұмтылу, ақыл-парасаттылық құбылыстарымен байланыстыра отырып қарастырылады. Бұл ортағасырлық Шығыс философиясы үшін үлкен теориялық жетістік болатын. Әсіресе, «бақытқа жетудің жолы философиямен айналысу» деген тұжырымы бұл азаматтарды білімге, оқуға, ағартуға шақыруының белгісі (Әл-Фараби, 1973:35).

Әл-Фарабидің адамның зердесіне көңіл бөлу жөніндегі ойы – тұлғаның бойынан шығармашылықтың қайнар көзін, субстанциясын, белсенділіктің түптамасын іздеуі болып табылады. Ал, өмір болса – шексіз таным процесі іспетті және осы тынымсыз үрдісте адам жетілуге тиісті. Осы ауқымы кең процестен шеттеп қалған адам үнемі қайшылықтар мен қиындықтарға тап болады, өмірдегі шынайы құндылықтар жүйесінен алыстай түседі. Сөйтіп, потенциалды зерденің нақты, әрекетшіл зердеге айналуы жеке бастың ерекше белсенділігіне тәлінеді. Бұл жердегі жауапкершілік әркімнің жеке басының өзінде жатыр. Ал, оны үйлесімді жүйеге түсіру процесінде философияның ерекше күдіреті бар деген ойға жетелейді.

Әл-Фарабидің бұл пікірі кездейсоқ қалыптаса қойған жоқ. Ол өзінің рухани ұстаздары Платон мен Аристотельдің философиялық көзқарастарына сүйене отырып, ежелгі грек қоғамындағы философияның атқарған ролі араб, парсы, түркі елдерінде де болса екен деген асқақ арманға ұмтылады. Әрине, Зерде мен Бақыт, Жақсылық пен Үйлесімділіктің белең алып кете қоюы оңай емес екенін де ескерген ойшыл, барлық тұлғалық дамуды білімнің көкжиегін кеңейтуден бастау керек екендігін жақсы түсінеді. Міне, сондықтан осы іске өзі де белсене араласып ғылымның әртүрлі саласы туралы еңбектер жазады, ешқандай халықтың өкілдерін, мәдениеттерді бөле жармай, жалпы адамзатқа өз шығармашылығының нәтижелерін ұсынады. Міне, сондықтан да болар әл-Фараби ілімінің жалпы рухани мұра, қазына ретіндегі құндылығы барлық мәдениеттерге ортақ игілік,

ешкімді бөле-жармай әмбебап үйлесімділікті іздеуі – қазіргі тарихи кезең үшін де маңызды болып табылады. Бұның барлығы қазіргі ұрпаққа да үйренуге тиісті парасатты өнеге, тәлімдер.

Тарихи процестегі **ұлы тұлғалардың атқарған қызметі** мен ұшан-теңіз еңбегі **шын мәнінде мәдени-дүниетанымдық тұрғыдан үлкен секірісті білдіреді**. Әлеуметтік кеңістік пен уақыт терең мағына мен мәнге толғанын көрсетеді, келесі соған ұқсас тарихи тұлға үшін нағыз рухани үлгіге айналады. Осындай рухани үлгіні өзіне өте жақын қабылдайтын адам және оны іс жүзінде қолданатын кісі жеке басының өмір өткелдерінде рухани даму жолында болады. Ал, адамның мәдени болмысы бұл әлемде айқын көрініс тауып (осындай құбылысты ғылымда «хронотоп» деп атаймыз), өзінің сол тарихи кезеңге тән ғана бейнесі мен типін ғана емес, сонымен қатар болашаққа да тән қасиеттерді, әрекеттерді жаңаша сипатта таныта бастайды деген ойдамыз. Осы кезде рухани сабақтастық құбылысы көрініс береді.

Адамның әлеуметтік кеңістік пен уақыттағы орнын анықтау процесінде ол сол кезеңнің құндылықтарын мойындауымен ғана шектелмейді. Кез келген жетілу, даму жолына түскен адам тарихта қордаланған және болашақта болуға тиіс рухани құндылықтарды игеруге ұмтылады. Сөйтіп, ол өзінің іс-әрекеті арқылы әмбебап-адамдық қызметтерді атқару жолында болады, яғни тарихи процесті біріктіре, тұтастандыра түседі. Сонымен мәдени әмбебап идеялар қатарына жататын жалпыадамзаттық құндылықтар әрбір ұлттық мәдениетте өзінше ерекше түрде көрініс береді. Ал, оларды тасымалдаушы, паш етуші рөлді атқарушылар жеке тұлғалар болуы мүмкін, бірақ оның ұғымдық сипат алатын кездері де болады. Сондықтан тарихты жасайтын халық деген қанатты сөз бар. Өйткені, қарапайым адал тіршілігімен қайырымды қоғамды құруға ат салысып жүрген қоғам мүшесінің жалпы халықтық, халықаралық бірлікті нығайтудағы рөлін төмендетуге болмайды. Қоғамдық ортаның үйлесімділігі сол қоғамда өмір сүретін барлық адамдардың дүниетанымы мен өмір сүру тәсіліне байланысты. Тарихи тәжірибе көп нәрсеге үйретеді, адамның тағдыры басқалардың да тағдырымен астасып жататындығын дәлелдейді. Сондықтан халқымыздың ұлттық болмысындағы құндылықтар жүйесін игеру, түсіну, зерттеу қазіргі күрделі заманда маңызды іс болып табылады.

Ал, енді бұл талдаулардың бір қырын орта ғасырларда өзінің белгілі бір даму биігіне жеткен араб философиясынан, яғни шығыстық мұсылмандық философиядан іздегеніміз дұрыс сияқты. Өйткені, халқымыз дүние-танымдық әмбебаптылықты, субстанциялық бастауларды мұсылмандық көзқарастан, этикалық негіздегі құндылықтардан, қайырымдылық философиясынан іздеген іспетті. Бұл жалпы Шығыстың мәдениеттеріне ортақ рухани қасиет, құндылықтық бағдар болып табылады. Шығыстың ең биік жетістігі руханият әлемін өзіндік даналық үлгілерімен өрнектей білуінде. Фараби философиясы бұл тұрғыдан алғанда биік нәтижені көрсететін, гуманистік мағынадағы философиялық жүйе.

Қорытынды

Ортағасырлық түркілік ойшылдар өмір сүрген тарихи кезең мұсылмандық менталитеттің түркілік ортада орныға бастауымен сипатталады және соған байланысты екі дүниетанымдық үлгінің Орталық Азиядағы түйісуі – әлеуметтік кеңістікте ерекше түсініктер құрылымын туындатты. Түркілік дәуірдегі халқымыздың руханияты мен мәдениетінің әлемдік әртүрлі бағыттағы мәдени процестермен байланысын Ғарифолла Есім былай бағамдайды: «ХІ ғасырда түрлі түркі тілдес тайпалар парсы мәдениетін жатсынбай қабылдай бастады, оның объективті себептері де бар болатын. Соның бірі, түркі қағанаты ыдырап, оның орнына жаңа мемлекеттер, жаңа этностар пайда бола бастаған заманда олар өзге, жаңа мәдени дүниетанымды қажет етті. Мұндай қажеттілік болмағанда араб-парсы мәдениеті түркі әлеміне тарамас еді» (Есім Ғ., 1994: 220). Түркі руханиятының мұсылмандық дүниетаным мен құндылықтарды қабылдауын зерттеуші кездейсоқтық деп есептемейді, олар халықтың зердесінде қордаланған рухани сұраныстар мен қажеттіліктердің нәтижесі екенін жеткізеді.

Түркілік ойшылдардың шығармашылығында «Адам – әлем» қатынасын сипаттаудағы араб-мұсылмандық қағидалармен мен ортағасырлық түркілік дүниені түсінудің нақты синтезі анық байқалады. Түркілік дүниетанымның қайнар көзі болған тарихи ахуалға ортағасырлық түркілік қоғамдық ой-сана мен мұсылмандық тұжырымдардың кірігуі, ықпалдасуы, өзара байланысы жатқызылады. Ғұламалардың жеке-ленген, дараланған дүниеге көзқарасының қа-

лыптасуына тікелей әсер еткен ислам дінінің этикалық қағидалары мен араб-мұсылман философиялық дәстүрі екендігі белгілі және ол этномәдени құрылымдармен синтезде бола отырып халықтың ерекше тарихи руханиятының онтологиялық іргетасын қалыптастырды.

Мақаламыздың өзегі болып отырған әл-Фараби мен түркі руханиятының байланысы жөнінде түрк зерттеушілері:

«Фарабидің ізгі ойларының қалыптасуында ұшмаңызды элементтерді оның шығармаларында көре аламыз: бұл түрік мәдениеті, грек философиясы және ислам діні.

Әл-Фараби өзі дүниеге келген Фараб аймағында исламға дейінгі түрік мәдениетінде өмір сүрді. Біз Екінші ұстаздың шығармаларын зерттегенде, олардан түрік сопылық әдебиетінің көріністерін табамыз. Сонымен қатар, біз Фарабидің "Адамға" деген көзқарасын зерттегенде, оны түрік мәдени дәстүрімен байланысты деп ойламау мүмкін емес (Türk Tefekkür Tarihi, 2006: 264).

Фараби әдісі түсінікті, жеңіл және мінсіз болды. Ол түрік мінезінің ерекшеліктерін көрсетті. Фарабидің еңбектері күрделі және мағынаны түсінуге қиын соғатын әдістерден аулақ болды. Ол сөздер мен сөз тіркестерін мұқият таңдады. Сонымен қатар, оның тақырыпты жақсы түсіну үшін нақты мысалдар келтіретіндігі сол кезеңдегі араб тілінің философиялық терминологиясының дамымағандығымен түсіндіріледі» дейді (Fazıl Medine Halkının Reyleri, 2009: 17).

«Фараби логика, жаратылыстану ғылымдары, психология және метафизика саласындағы Аристотельге, сондай-ақ саясат пен моральдық философиядағы Платонға сүйенеді. Сондықтан ол философияны ислам мәдениетіне синтездей отырып, одан әрі дамыта түсті» (Abdullah Kuzyulzhuk. 2020:124).

Тарихтың сынағынан өтіп, қазіргі ұрпақтың қолына тиген ортағасырлық ойшылдардың діни-философиялық көзқарастары, этно-мәдени түсініктері мен құндылықтық бағдарлары тарихи процесті, шығыстық ойлау дәстүрін, дәуірдің этикалық басымдықтарын тереңірек және нақты кейіпте тануда, зерделеуде, оларға тарихи философиялық тұрғыдан түсіндірме беруде айрықша құндылығы бар рухани дүниелер болып табылады. Шығармалардың жалпы бағыт-бағдары адамгершілік ұстанымдарын насихаттауға арналған, сондықтан оларды көбісі ғасырлар тезінен өте алған. Бұл философиялық

еңбектердің қазақ халқының түркілік кезеңіндегі қомақты орны бар және оның терең руханилыққа толы тарихи мазмұны бар және ол нағыз руханияттық, өркениеттік рухани мұраны қалыптастырады.

Қоғамдық рухани дамудың қайнар көзі адамның жеке басының дүниетанымдық, мәдени жетілуінде екендігін түркілік ғұламалардың шығармашылығында көркемдік бейнелерді суреттеу, пайымдау жолымен көрсетіледі. Бұл әрекеттер қазақты руханиятына етене жақын қасиетке айналған ерекше дәстүр екендігі кейінгі ғасырлардың рухани келбетінен байқалады. Басқаша айтқанда, ақиқатқа ұмтылған әрбір адамның алдында көптеген қайшылықтар мен жаңылысулар болатындығын, тек соның барлық ауыртпалығына шыдаған және оларды жүректің жылулығын сақтай отырып өзінің ғұмырында жеңе білген жан ғана бақытқа жететіндігі, тағдырға ризашылық білдіре алатындығы тұжырымдалады. Бұл құндылықтық жүйеде, руханияттық иерархияда адамның білімге деген ұмтылысы жоғары болу керектігі халықтың ділінде ұйыған.

Нұрлы ақылдың адам өмірінде атқаратын қызметі биік екендігі жалпы мұсылмандық мәдениетте болсын, түркілік танымдық құрылымдарда анық көрініс табады. Ойшылдардың ақылға сүйене отырып өмір сүруге шақыруы түбінде адамдардың парасаттылық пен даналықты қадірлеуіне әкелетін тарихи маңыздылығы бар идея. Адам болмысының рационалдық негіздері оның руханилық құрылымдарымен, қадамдарымен астасқанда ғана тұлғаға тиімді нәтиже беретіндігін ойшылдар зерделеген, қордалаған терең мазмұны бар түсініктердің қатарына жатады.

Жалпы дүниетанымның негізгі субъектісі адам болғандықтан, оның сөз бен тілге деген қатынасы ойдың құралы ретінде болары анық. Осы тұрғыдан алғанда адамның тұтастанған келбеті көрініс беруі үшін түркілік ойшылдар сөздің атқаратын рөлін өзектендіру және маңыздандыру қажеттігін ұсынады. «Сөз ерекше әлеуметтік феномен ретінде адамдарды өзара жақындатуы да, алыстатуы да мүмкін» деген ойды әлеуметтік субъектілердің жеке жауапкершілігін маңыздандыруы құбылысымен астастыруы руханияттың қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан алғанда құнды болып табылады. Сөздің құдыреті руханиятқа арқау болуы моральдік ұстанымдарға басымдық берудің көрінісі болып табылады. Міне, сондықтан

дәстүрлі қоғамда құқықтық реттеу екінші қатардағы әлеуметтік күшке айналғаны байқалады.

Ойшылдардың дүниетанымның өзегін құрайтын аксиологиялық ілім түркілік дәстүрлі мәдениетте, тіптен, қазіргі кезеңдегі қазақи дүниеге көзқараста рухани сабақтастығын тапты. Әсіресе, жақсылық пен жамандық, шынайылық пен екіжүзділік арасындағы күрес адамның зердесінде, дүниеге қатынасында орын алатыны туралы ойларды қазақ даласының көптеген ойшылдарының шығармашылығынан көрініс бергені белгілі. Міне, барлық ғұламаларға ортақ өзек болған осы рухани концепт және оның жалпы түркілік әлемге көбінесе сәйкес келуі парасаттылық негіздің іргетасы біртұтас дүние екендігін білдіреді.

Түркілік дәуірдің руханилық сипатындағы дүниетанымның тарихи-философиялық талдаудан өткізу тек қана теориялық тұрғыда қазақстандық философиялық дәстүрге үлесін өзінің қосып қана қоймайды, ол сонымен қатар руханият қоймасында қордаланған дана сөздердің әлеуметтік саланы, қазіргі ұрпақты жетілдіруге, тұлғаның рухани даму жолына түсуге жөн сілтейтін қасиеттері бар екенін байқатады. Сондықтан даналыққа толы философиялық ойды тарихи-философиялық зерделеудің гуманитарлық кеңістік пен әлеуметтік практика үшін маңыздылығы зор.

Еуропалық білім мен ғылым көбінесе тарихта рационалдық жолмен дамыды. Ол өмір сүрудің, тіршілік етудің құралы, механизмі, әлеуметтенудің көмекшісі, немесе ерекше құралы ретінде адамаралық бәсекелестікті алға шығарды. Ғылым мен техниканың өзі осы негізгі мүддені қанағаттандыруға қарай бейімделді. Міне, сондықтан қазіргі заманның ерекшелігін танытатын жаһандану процестерінің біржақты сипатына келіп отырмыз. Ал адамзат үшін рухани дамудың даңғыл жолына бет бұрудың заманы келді. Тұтынушы психология мен дарашылдықты, өзгені бөтенсуді алға ұстаған қауымдастық рухани даму жолында бола алмайды, ол бірте-бірте жатсынудың ащы өнімінен дәм тата бастайды. Барынша дамыды, көркейді деген өркениетті елдердің өзі дараланған жеке тұлғалардың жиынтығына айнала түсуде. Адамдар бір-бірінен бөлектеніп өмір сүре бастаса, онда әлеуметтік, қасталық жіктелу басталады, яғни руханият келбетіндегі адами қатынастардың сұрықсыздануына, біршама қашықтануына жол береді.

Ал енді қазіргі заманға дейінгі қазақтың әлемді қабылдауы батыстық үлгілерден айрықша принциптерге негізделген. Бұл да өзінше философиялық зерделудің түрі. Ол даналықты жоғары қоюшы жүйе десе де болғандай. Ал қазақ халқының даналық тағылымдары аталған тарихи үлгіні, мәдени парадигманы сабақтастықпен

жалғастырып келе жатқан бірегей мәдениет болып табылады. Яғни қазіргі жаһандану заманындағы философиялық пайымдаудың ұлттық сипатын айшықтауға біршама қызмет етуге тырысады деп бағалауға болады. Философиялық зерделудің ұлттық сипаты түркілік ойшылдардың рухани мұрасын шынайы ғылыми игеруден басталады.

Әдебиеттер

- Abdullah Kyzylzhyk. (2020). Some note's from Farabi's work El-adab el-Mulukyye ve al-ahlak el ihtiyariyye. Haberci. Oryantalizm serisi. 3 (94), Almaty: KazUU-124 s
- Аюпов Н.Г., Нысанбаев А.Н. (2006). О тюркской фальсафе // Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы. – 5-130 с.
- Әл-Фараби философиялық көзқарастары. (1973).// Әл-Фараби Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым. – 446 б.
- Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастары туралы (1975).// Әл-Фараби: әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: Ғылым. – 420 б.
- Габитов Т.Х. (2006). Соображения о тюркской философии. // Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы. – 131-140 с.
- Әл-Фараби. (1973). Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. // Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1973. – 446 б.
- Есім Ғ. (1994). Хакім Абай. – Алматы: Атамұра, Қазақстан. – 220 б.
- Книга моего деда Кorkута. (1999).Пер. Бартольда В.В.// «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 355-456 с.
- Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. (2013). Ұжымдық монография. Алматы.. 375 бет.
- Қабылова А.С. (1999). Әл-Фараби философиясындағы мәдениеттер синтезінің орны. Алматы.. – 24 б.
- Нұрмұратов С.Е. (2005). «Оғызнама» мәтініндегі мәдени-тарихи маңызды тұжырымдар. // Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. Астана: Аударма. – 124-129 бб.
- Оразбайұлы М. (1991). Көне мәдениет көзі: Сан ғасырлық тарихы бар жазуымыз туралы ғылыми деректер не дейді? // Ана тілі. 17 қыркүйек.
- Орынбеков М.С.(1993). Қазақ философиясына кіріспе // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. № 3. – 16-24 б.
- Сатыбекова С.Х. (1975). Гуманизм аль-Фараби. Алматы: Наука. – 138 б.
- Suleimenov P. (2019). The Philosophical Basis of Al-Farabi's Concept of "Virtuous City". Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. Printed in Estonia. – 167 p.
- Türk Tefekkür Tarihi.(2021). II, 172-180; el-İnsan fi Felsefeti Ebi Nasr el-Fârâbî, s. 264
- Fazıl Medine Halkının Reyleri . (2021). Al-Fârâbî, A History of Muslim Philosophy I, 453 p.

References

- Abdullah Kyzylzhyk. (2020). Some note's from Farabi's work El-adab el-Mulukyye ve al-ahlak el ihtiyariyye. Haberci. Oryantalizm serisi. 3 (94) Almaty: KazUU-124 p.
- Al-Farabidin aleumettik-etikalıy kozqarastary turaly. (1975). [On the socio-ethical views of Al-Farabi] // Al-Farabi aleumettik-etikalıy traktattar. [Al-Farabi Social and ethical treatises]. Almaty: Gylym. – 420 p.
- Al-Farabi filosofyalıy kozqarastari.(1973). [Philosophical views of Al-Farabi] // Al-Farabi Filosofyalıy traktattar. [Al-Farabi philosophical treatises]. Almaty: Gylym. – 446 p.
- Al-Farabi.Qaiyrymdy qala turgyndarynyn kozqarastary (1973). [Views of benevolent city dwellers]// Filosofyalıy traktattar [Al-Farabi philosophical treatises]. Almaty: Gylym. – 446 p.
- Ayupov N.G., Nisanbaev A.N. (2006). O tıyrkskoy felsefe. [Turkic philosophy] // Tıyrkskaya filosofiya: desyat voprosov i otvetov [Turkic philosophy: ten questions and answers]. – Almaty. – 5-130 p.
- Esim G. Hakim Abai. (1994). Almaty: Atamura, Qazaqstan. – 220 p.
- Fazıl Medine Halkının Reyleri .(2021). Al-Fârâbî, A History of Muslim Philosophy I, 453 p.
- Gabitov T.H. (2006). Soobrajeniye o tıyrkskoy filosofii. [Considerations on Turkic philosophy]// Tıyrkskaya filosofiya: desyat voprosov i otvetov [Turkic philosophy: ten questions and answers]. – Almaty. – 131-140 p.
- Kniga moyego deda Korkuta. (1999). [The book of my grandfather Korkut. Trans. Barthold V.V.] // «Qorqyt Ata» ensiklopediyalıy jınaq [Encyclopedic collection "Korkyt Ata"]. – Almaty: Qazaq ensiklopediyasy, 1999. – 355-456 p.
- Nurmuratov S.E. «Ogyznama» matinindegi madeni-tarihi manizdy tujyrymdar (2005) [Cultural and historically significant conclusions in the text "Ogyznama"]// Oрта gasirdagy turki oisylgary [Turkic thinkers of the Middle Ages. Twenty volumes], vol-5. Astana: Aударma. – 124-129 pp.

Orazbaiuly M. Kone madeniet kozi: San gasirliq tarihy bar jazuymyz turaly gylmy derekter ne deidi? (1991) [Ancient source of Culture: What do scientific data say about our Writing, which has a centuries-old history?]/ Ana tili. 17 september.

Orynbekov M.S. Qazaq filosofiyasina kirispe (1993) [Introduction to Kazakh philosophy] //Qazaqstan Respublikasy Ulttyq gylm akademiasynyn habarlary. Qogamdyq gylmdar seryasy [Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences series]. № 3. – 16-24 p.

Qazaq ruhaniyaty: tarihi-filosofyaliq jane etnomadeni negizder (2013) [Kazakh spirituality: historical, philosophical and ethno-cultural foundations]. Ujimdiq monografiya [Collective monograph]. Almaty. 375 p.

Qabylova A.S. (1999). Al-Farabi filosofiyasyndagy madeniyetter sintezinin ornı [The place of synthesis of cultures in the philosophy of Al-Farabi]. Almaty. 24 p.

Satybekova S.H. (1975). Gumanizm Al-Farabi. [The humanism of al-Farabi]. Almaty: Nauka. – 138 p.

Suleimenov P. (2019). The Philosophical Basis of Al-Farabi's Concept of "Virtuous City", Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum, Printed in Estonia. 167 p.

Türk Tefekkür Tarihi.(2021). II, 172-180; el-İnsan fi Felsefeti Ebi Nasr el-Fârâbî, s. 264